

Dr. Yusuf AY

Diyanet İşleri Başkanlığı
Presidency of Religious Affairs
Ankara, Türkiye
yusuf.ay@diyanet.gov.tr
ORCID: 0000-0001-7193-5725

Hayvan Hakları Bağlamında İş'âr Uygulaması: Ebû Hanîfe'nin Rivâyetlere Yaklaşımı ve Görüş Ayrılıkları

The Practice of Ish'ar in the Context of
Animal Rights: Abu Hanifa's Approach to
Narrations and Difference Opinions

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 6 Eylül 2022 / 6 September 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Ekim 2022 / 18 October 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / 31 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf | Citation

Ay, Yusuf. "Hayvan Hakları Bağlamında İş'âr Uygulaması: Ebû Hanîfe'nin Rivâyetlere Yaklaşımı ve Görüş Ayrılıkları", Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 3 (Aralık 2022), 37-67.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yusuf Ay).

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisans altında lisanslanmıştır.
Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darulhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Öz

Hayvanlar, insanoğlu gibi yeryüzündeki ekosistemin olmazsa olmaz bir parçasıdır. İslâm, hayvanların korunması hakkında bazı temel prensipler koymuş ve bu kurallara uyulmasını emretmiştir. Günümüzde de hayvan hakları, birçok ülkenin yasal düzenlemeler yapmasını gerektirmiş önemli bir konudur. İslâm tarihinde hayvanlarla ilgili birtakım uygulamalar, İslâm âlimleri içerisinde de tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber'in, hayvanlara yönelik her türlü olumsuz davranıştan insanları sakındırmasına rağmen Kâbe'ye gönderilen hedy kurbanlarının belli olması için onlara iş'âr yapıldığı yönünde nakledilen bazı rivayetler farklı yorumlara yol açmıştır. Hayvanlara yapılan iş'ârın sünnetteki yerinin tespiti makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Bu iş'âr uygulamasına ait rivâyetler araştırılmış ve Ebû Hanîfe'nin bakış açısını tespit etmek için klasik kaynaklar taranmıştır. Ebû Hanîfe'nin sened itibarıyla sahîh olan meşhur rivâyetlere rağmen, iş'ârı müslümanlar olarak görmesi ve onu mutlak olarak mekruh sayması ehl-i sünnet âlimleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Makalede Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerin analizi yapılmış ve hadis ilmi açısından iş'arla ilgili rivayetlerin konumu değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Hayvan Hakları, Rivâyet, Sünnet, İş'âr.

The Practice of *Ish'ar* in the Context of Animal Rights: Abu Hanifa's Approach to Narrations and Difference Opinions

Abstract

Concerns about the animal rights are more prominent than they have ever been, and people's actions are questioned in this context. Islam has introduced several fundamental principles that command us to follow for the protection of animals are integral element of the ecosystem. Despite the Prophet Muhammad's (saw) command to avoid all kinds of ill-treatment against animals, some narrations regarding the practice of marking (*ish'ar*) the sacrificial animals (*hady*) to be sent to the Ka'bah in order to make them distinct have led to different interpretations. The main objective of this article is to examine the narrated hadiths for their certainty and implications and to determine whether the practice of *ish'ar* is based on *the sunnah*. This work elaborates on the narrations regarding the practice of *ish'ar* that are present in the key reference books on *hadith* and uses the first-period classical sources to establish

Abu Hanifa's perspective on the narrations. Some *ahl al-sunnah* scholars criticized Abu Hanifa for assuming *ish'ar* as cruelty (*muthlah*) and considering it makruh, in defiance of the *mashhur* narrations that are deemed authentic in terms of their chain of narrators. This article discusses the importance Islam places on animals and Abu Hanifa's perspective on the narrations regarding *ish'ar*, and the objections raised against it.

Keywords: Hadith, Animal Rights, Narration, Sunnah, Ish'ar.

Giriş

Allah (c.c) evrenin sistemini belli bir ölçüyle yaratmış ve kurallar koymuştur.¹ Dünyayı kendisiyle paylaştığımız canlılar da yeryüzünde ekosistemin çok önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Bu açıdan hayvanların, insan hayatı ve doğanın bütünlüğü için özel bir konumu olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Dünyadaki tüm canlıları belli amaç ve gaye doğrultusunda yaratan Allah, hayvanları da aynı şekilde bir gayeye matuf olarak var etmiştir. İnsanlar bu yaratılışın hikmetini bilsin veya bilmesin karada ve denizde yaşayan canlıların doğaya ve evrene çok büyük katkıları vardır.² Bu faydalara örnek olarak hayvanlardan elde edilen et, yumurta, yün, ipek, bal, süt, taşıma vb. zikredilebilir. Bununla birlikte karada yürüyen, havada uçmakta olan ve denizde yüzen hayvanlar tabiata ayrı estetik güzellik katmakta, birbirinden farklı görüntüleri ve eşsiz sesleriyle doğamıza muhteşem bir zerâfet sunmaktadır.³

1 el-Furkân, 25/2.

2 Yâsîn, 36/71-73.

3 Fethullah Yılmaz, "Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti İle Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2016), 15.

Dağların taşların yüklenmekten imtinâ ettiği emaneti üzerine alan insan, sadece kendi cinsine karşı değil aynı zamanda doğaya, evrene ve özellikle aynı dünyayı paylaştığı diğer canlılara karşı da erdemli olmak ve onların hukukuna sahip çıkmakla yükümlüdür. Hayvanların hakkını gözetme hususunda temel referans bizzat Kur'ân'ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Hayvanların haklarına riayet etmek dinî açıdan bir sorumluluk kesbettiği için “hukûkullah” kapsamında fıkıh literatüründe yer almıştır.⁴ Araştırma konusu olarak ele aldığımız “iş'âr” kavramıyla ilgili rivâyetleri, temel hadis kaynaklarına müracaat ederek hayvan hakları açısından değerlendirmek günümüzdeki tartışmaların daha sağlıklı bir zeminde yapılmasına katkı sağlayacaktır. Çünkü iş'âr hakkında modern dönemde yapılan bir çalışma bulunmamaktadır.

İş'âr kelimesi etimolojik olarak *bildirmek* ve *alamet* gibi anlamlara gelirken, terim olarak hayvanın sırtından, hörgücünden çizerek kan akıtmak suretiyle işaretlenip kurban oluşunun belirtilmesi işleme denilmektedir.⁵ Özellikle hedy olarak ayrılan hayvanlarda iş'ar

4 Ülfet Görgülü, “İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız”, *Hayvan Etiği Çalıştayı*, ed. M. İhsan Karaman vd. (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 67.

5 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Bejrût: Dâru Sadr, 1414), 4/413; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (Dâru'l-Hâdiye, ts.), 12/190; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Bejrût: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, 1407), 2/699; Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, thk. İsmâeddîn es-Sebâbitî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413), 5/117; Ebü'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu câmi'i't-Tirmizî* (Bejrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/554.

uygulaması önemli bir unsurdu.⁶ Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) bir çok âlimin aksine bir tutum sergileyerek iş'âr uygulamasına müslle olduğu gerekçesiyle karşı çıkması bu konuyu dikkat çekici hale getirmektedir.⁷ Çünkü ona göre Hz. Peygamber müslle olarak da bilinen bu işlemde insanları menetmiştir.⁸ Müslle, canlı bir şekilde bir hayvanın organlarını keserek onu çirkinleştirmek ya da katledilen bir şahsın aynı şekilde kulaklarını, burnunu ve diğer uzuvlarını keserek koparmak anlamlarına gelmektedir.⁹

- 6 Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed er-Râzî - Mahmûd Muhammed Tanâhî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 2/479; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/117; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/554; Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Dâru'l-Felâh, 1437), 11/298.
- 7 Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i fî tertîbî's-şerâ'i* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406), 2/162; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn el-Merginânî, *el-Hidâye*, thk. Tallâl Yusuf (Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/154.
- 8 Hz. Peygamber'in ifadeleri için bkz. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî (Mısır: Şeriketü Mektebe, 1395), "Et'ime", 4 (No: 1480); Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415), 2/57 (No: 1276); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 9/411 (No: 18924); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), "Zebâih", 10 (No: 3185); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 4/257 (No: 19860).
- 9 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi sahihi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-Mâ'rife, 1379), 3/163; Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi sahihi'l-Buhârî* (Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 8/86; Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 7/235.

Bu çalışmada İslâm'ın hayvanlara bakışı incelendikten sonra “İş'âr” kavramı bağlamında Ebû Hanîfe'nin bu husustaki rivâyetlere yaklaşım tarzı ve ona yöneltilen itirazlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İslâm'da Hayvanlara Verilen Değer

Kur'ân-ı Kerim'in nüzûlünden sonra insanlar, yeni bir toplum profili ve yeni bir evren anlayışı benimsedi. Bu inanç ekseninde Allah, yalnızca insanoğlunun ve Müslümanların değil, yeryüzünde canlı-cansız bütün varlıkların yegâne yaratıcısıdır. Bu husus âyetlerde şöyle belirtilmektedir. “Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üzerinde yürümekte, kimi iki ayağı üzerinde yürümekte, kimi de dört (ayağı) üzerinde yürümektedir. Allah, dilediğini yaratır. Hiç şüphesiz Allah, her şeye güç yetirendir.”¹⁰ “O inkâr eden kimseler görmüyorlar mı ki, (başlangıçta) göklerle yer, birbiriyle bitişik iken, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?”¹¹ Ayrıca farklı âyetlerde bu canlıların yaratılmalarının ilahi kudretin bir göstergesi olduğu, canlıların yaratılışta eşit oldukları, Allah'ın tüm canlılara karşı merhametli olduğu¹² ve tüm canlıların rızkının Allah tarafından verildiği beyan edilmektedir.¹³ Hz. Peygamber'in hayvanlara yaklaşımı ve bu husustaki emir ve tavsiyeleri son derece önemlidir. Zira o, alemler için bir rahmet kaynağı olup¹⁴ yaşamı; insanlara, hayvanlara ve diğer canlılara karşı davranışı dahil her yönü ile güzel

10 Nûr 24/45.

11 el-Enbiyâ 21/30.

12 el-A'râf 7/149, 151, en-Nahl 16/47, eş-Şuarâ 26/9, Yûsuf 12/92.

13 Hûd 11/6, el-Ankebût 29/60.

14 el-Enbiyâ 21/107.

bir örnektir.¹⁵ İslâm bu örneklik ekseninde dünyaya yeni bir ontolojik yaklaşım sunmuştur. Bu varoluş algısındaki sıralamada insan, bütün canlılar arasında Allah'ın kendisini muhâtap alması¹⁶, yeryüzünde şerefli kılındığının belirtilmesi¹⁷, ona meleklerin secde etmesi¹⁸, inanlara eşsiz nimetler vaad edilmesi¹⁹ ve yaratılışının güzel olması²⁰ yönüyle diğer canlı varlıklardan ayrılmaktadır.

Diğer canlılara gelince insanlığın hizmetine sunulmakla birlikte onların korunması, beslenmesi, nesillerinin muhafazası gibi konularda insanlara sorumluluk yüklenmiş ve Nebî'nin (s.a.v.) "yerdakilere merhamet gösterin ki göktekiler de size merhamet etsinler"²¹ hadisinde olduğu gibi onlara karşı şefkatli ve merhametli olunması emredilmiştir. Bundan dolayı bazı tefsirlerde insandan sonra en değerli varlığın hayvan olduğuna özellikle dikkat çekilmiştir.²² Netice olarak insanoğlunun, hizmetine sunulan bu varlıklara karşı son derece hassas olması, vefalı davranması, sevgi ve

15 el-Ahzâb 33/21. "Andolsun, içinizden Allah'a ve âhirete kavuşmaya umut bağlayanlar, Allah'ı çok fazla zikredenler için şüphesiz Allah'ın elçisinde size güzel bir örnek vardır."

16 el-A'râf 7/172.

17 el-İsrâ 17/70.

18 el-A'râf 7/11, el-İsrâ 17/61.

19 el-İsrâ 17/9.

20 et-Teğâbün 64/3; et-Tîn 95/4.

21 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1421), 11/33 (No: 6494); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Meciyüddîn Abdülhamîd (Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Edeb", 65 (No: 4941).

22 Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 19/174.

merhameti eksik etmemesi esasen dini bir vecibe olmakla birlikte insânî ve ahlâki bir gereklilik olarak da karşımıza çıkmaktadır.

1.1. Kur'ân'ı Kerîm'de Hayvanlara Verilen Değer

Kur'ân'da hayvanların zikredilmesinin hikmeti olarak; insanların onların ürünlerinden istifâde etmesi²³, savaşta ve ticarete binek olarak kullanmaları²⁴, maddî değerlerinden dolayı bir ziyet olmaları²⁵, bu canlıların mucizelere konu olmaları²⁶, onlar üzerinden insanlara mesaj verilmesi²⁷, teşbih amacıyla bahsedilmeleri²⁸, bazılarının kurban²⁹ ve zekâta tâbî olmaları³⁰ gibi hususiyetler zikredilebilir.³¹ Kur'ân'da gösterilen bu hassasiyet, hayvanlara verilen değerlerin açık işaretlerindedir. Hayvanlarla ilgili örnek olarak zikredilen âyetlerden anlaşılan, onların da yeryüzünde insanoğlu gibi barınma³², üreme³³ ve kendi doğal ortamlarında hayat haklarının³⁴ bulunmasıdır. Kur'ân'ı Kerîm, mucize olarak Semûd kavmine gönderilen devenin hakkı gözetilmediği için Semûd kavminin helak

23 en-Nahl 16/66, 68, 69; el-Mü'min 40/79.

24 en-Nahl 16/7, 8; el-Mü'min 40/79.

25 en-Nahl 16/ 5, 8; Âl-i İmran 3/14.

26 el-A'râf 7/107; eş-Şuarâ 26/32; el-Bakara 2/259; es-Sâffât 37/142; eş-Şuarâ 26/155.

27 el-Hac 22/18; Lokman 31/19; el-Cuma 62/5; el-Mâide 5/60.

28 el-Müddessir 74/50, 51.

29 el-Hac 22/34; el-Hac 22/37.

30 et-Tevbe 9/103.

31 Detaylı bilgi için bk. Abdürrahim Ekinci, "Kur'an'da Hayvanların Zikredilmesinin Hikmetleri", *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT* 2/2 (2021), 113-130; Adil Bor, *Kur'ân'a Göre Hayvan Hakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007).127-129.

32 en- Nahl 16/68.

33 Nûr 24/45; Hûd 11/40; el-Bakara, 2/205.

34 el-En'âm, 6/151.

edildiğini bildirmektedir.³⁵ Deve ile olan imtihanı kaybettikleri için böyle bir cezaya maruz kalmışlardır. Bu olayın bağlamı farklı olsa da hayvan haklarına verilen öneme de işaret etmektedir. Zira söz konusu kıssada deve bir imtihan vesilesi olarak zikredilmiş olup meselenin odağında Semud Kavminin imanı sorgulanmaktadır. Bununla birlikte bu vakanın, herhangi bir maslahat olmaksızın lüzumsuz yere bir hayvanı öldüren insanların öldüren insanların cezalandırılabilirlerine delil sayılmasına engel bir durum da yoktur.³⁶

Kur'ân'ı Kerîm'de cahiliyedeki bazı adetler eleştirilmiş dolaylı olarak canlı hayvanların uzuvlarının kesilmesi kınanmıştır.³⁷ Kur'ân'da bu hususa şöyle dikkat çekilmiştir: “Allah şeytani lânetlemiştir. O da: Kullarımdan belli bir pay alacağım, onları mutlaka saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler. Allah'ı bırakıp da şeytani dost edinen kimse elbette apaçık bir ziyana düşmüş olur.”³⁸ Bu âyetlerin, İslâm'dan önce Arapların kutsal sayılan bazı hayvanlar³⁹ hakkındaki olumsuz tasarruflarını düzeltmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır.

Kur'ân insanla hayvanların ilişkisine ayrı bir yer vermiş insanoğlunun kendi varlığını devam ettirebilmesi için onlara duyduğu

35 el- A'râf 7/77-78.

36 Altan Armutak, “İslâm Dini Kutsal Kitabında Hayvan Hakları”, *İstanbul Üniv. Veterinerlik Fakültesi Dergisi* 34/1 (2008), 62; Kadir Demirci, “İslam'da Hayvan Hakları”, *International Social Sciences Studies Journal* 5/43 (2019), 4797.

37 el-Mâide 5/103.

38 en-Nisâ 4/118-119.

39 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 1420), 11/126; el-Mâide 5/103.

ihtiyaca sıklıkla işaret etmiştir. Ancak âyetlerde⁴⁰ insanın doğada bulunan hayvanlar vesilesiyle tefekkür etmeye ve ibret almaya teşvik edilmesi hayvanların sadece insanın fiziksel ihtiyaçları için yaratılmadığını da göstermektedir.⁴¹ Birçok alanda kendisinden faydalanılan hayvanlar, insanlar için bir şükür vesilesi ve hayatı güzelleştiren bir unsurdur.⁴²

1.2. Hz. Peygamber'in Sünnetinde Hayvanlara Yaklaşım

Hayvanların hakları hususunda İslâm'ın genel perspektifini Hz. Peygamber'in sözlerinde ve uygulamalarında detaylı bir şekilde görmek mümkündür. O hayvanlara karşı hassas olmuş, onlara karşı her zaman sevgi ve merhametle yaklaşmış ve onlara merhametle davranılmasını istemiştir.⁴³ Hz. Peygamber bindiği hayvanlara değer vermiş, onlarla ilgilenmiş, onlara şefkat göstermiş, hatta isim bile koymuştur.⁴⁴ Hz. Peygamber küçüklüğünden itibaren hayvanlarla sürekli iç içe olmuş; koyun çobanlığı yapmış,⁴⁵ bazen süt sağmış,⁴⁶ kimi zamanda hayvanların bakım ve temizliğini bizzat kendisi yapmıştır.

40 en- Nahl 16/66, 79.

41 Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 130.

42 Görgülü, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, 69.

43 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/33 (No: 6494); Ebû Dâvûd, "Edeb", 66 (No: 4941); Tirmizî, "Birr" 16, (No: 1924).

44 Müslim, "İmân", 10 (No: 30).; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 53 (No: 2559).

45 Müslim, "Eşribe", 29 (No: 2050); Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 28 (No: 3406); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/380 (No: 14497).

46 İbn Mâce, "Tahâret", 68 (No: 501).

Atlara karşı aşırı bir sempati beslemiş ve yetiştirilmelerini teşvik etmiştir.⁴⁷

Hız Peygamber, bu canlıların varlığını Allah'ın rahmetine bir vesile bilmiş,⁴⁸ onların yaşama, üreme, nesillerinin korunması, yeme-içme ve barınma gibi temel haklarına riayet edilmesini emretmiş, yaratılış amaçları doğrultusunda kullanılmalarına ayrıca dikkat çekmiştir. Yük hayvanlarının üzerine haddinden fazla yük yüklemeyi⁴⁹ ve onları tehlikeye sokacak şekildeki uzun tasma takmayı yasaklamış,⁵⁰ muhabbet etmek için sırtlarında uzun süre oturmaktan men etmiştir.⁵¹ O'nun nasihatleri üzerine mola esnasında ilk önce hayvanların ihtiyaçları giderilmiş ve dinlenmeleri sağlanmıştır.⁵² Mücbir bir neden ya da etlerinden faydalanma gibi bir maslahat yokken zararsız canlıların öldürülmesini yasaklayarak evrenin ve doğanın dengesinin bozulmasını önlemeye çalışmış, hayvanlara yapılan her türlü zulme ve işkenceye karşı çıkararak merhametle muameleyi Müslümanların arasına yerleştirmeye çalışmış, hayvanlara kötü davrananları uyarmıştır.⁵³

İslâm'ın hayvanlara verdiği değer çağlar üstüdür. Hayvanlara sevgi göstermenin ve merhamet etmenin, kişinin Cennete veya

47 Mâlik, *el-Muvatta*, 2/467 (No: 44); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/232 (No: 4616); Buhârî, "Cihâd", 43 (No: 2849), "Farzu'l-humus", 7 (No: 3119); Dârimî, "Cihâd", 34 (No: 2471).

48 İbn Mâce, "Fiten", 22 (No: 4019); Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, 4/582.

49 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 47 (No: 2548, 2549); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/273.

50 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/210 (No: 21887); Buhârî, "Cihâd", 138 (No: 3005); Müslim, "Libâs", 28 (No: 2115); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 49 (No: 2552).

51 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 61 (No: 2567); Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, 13/424 (No: 10572).

52 Ebû Dâvûd, "Cihâd, 48".(No: 2551).

53 Yılmaz, "Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti İle Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması", 15.

Cehenneme gitmesine vesile olabileceği belirtilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in hadislerinde, susuzluktan yorgun ve bitkin düşmüş bir köpeğe su vermek üzere kuyuya inip onun için su çıkararak içiren günahkâr bir kişi bundan dolayı Allah'ın affı ve Cenneti ile müjdelenmiştir.⁵⁴ Hz. Peygamber'e "Hayvanlara yapılan iyilikten sevap alınıp alınamayacağı sorulduğunda, "Her yaş ciğer sahibi olan canlıya yapılan iyilikten dolayı mutlaka bir ecir vardır" buyurmuştur.⁵⁵ Başka bir rivayette ise bir kediyi evde hapsederek aç-susuz bıraktığı ve kedinin ölümüne sebebiyet verdiği için bir kadının bu davranışından dolayı azaba uğradığı nakledilmektedir.⁵⁶ O, bir defasında da yüzü ateşle damgalanan bir eşek gördüğü zaman onu bu duruma getirenleri kınamış ve "Hayvanların yüzlerine (ateşle) damga vuran ve onların yüzüne vurarak döven kişilere benim lanet ettiğimin haberi size gelmedi mi?" diyerek onlara işkenceyi kesin bir şekilde yasaklamıştır.⁵⁷ Ancak İslâm'da insan hariç, belli şartlarda diğer varlıkların yüzlerinin dışındaki vücutlarının başka yerlerini damgalamak caiz görülmüş ve bu hususun hayvan haklarına aykırı olmadığı düşünülmüştür.⁵⁸ Aynı şekilde Hz. Peygamber herhangi bir

54 Buhârî, "Vudû", 33; Müslim, "Selâm", 41.

55 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/461 (No: 8874); Buhârî, "Müsâkât" (No:); Müslim, "Selâm", 41 (No: 2244); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 47 (No: 2550).

56 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/284.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/290.; Buhârî, "Müsâkât", 10.; Müslim, "Selâm", 40 (No:2242).

57 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 71/22 (No: 14164); Müslim, "Libâs", 29 (No: 2116); Tirmizî, "Cihâd", 30 (No: 1710); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 58 (No: 2564).

58 Bor, *Kur'ân'a Göre Hayvan Hakları*, 118. Hz. Peygamber'in de koyunları kulaklarından damgaladığı rivâyet edilir. Hatta zekât ve cizye malları özellikle damgalanmıştır. Burada hayvanları bir diğerinden ayırma, kolayca tanınmaları, sadaka olarak verenin o hayvanı tekrar geri satın almaması gibi faydaya hâiz durumlar bulunmaktadır. Bu uygulama günümüz modern dünyasında hala

hayvanı bir yere kapatarak veya onu bağlayarak silahla vurmaktan da nehyetmiştir.⁵⁹ Hayvanlara kötü davranılmasını ve eziyet edilmesini kesinlikle yasaklayan Hz. Peygamber daha ileri seviyede işkence olarak adlandırılabilir fiiller hususunda çok ağır söylemlerde bulunmuş, bu tür uygulamalardan şiddetle uzak durulmasını istemiştir. İslâm'dan önce cahiliye devrinde bazı hayvanlar canlı olduğu halde onların hörgücü ve kuyrukları kesilip yenilirdi. Hz. Peygamber bu uygulamayı onaylamamış ve hayvanlardan kesilen parçaların leş hükmünde olduğunu söylemiştir.⁶⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in de sünnetinde hayvanların hakları konusunda insanlara güçlü bir uyarı olduğu görülmektedir.

2. İş'âr Hakkındaki Rivâyetler ve Ebû Hanîfe'nin Rivâyetlere Yaklaşımı

İş'âr Allah'a yakınlaşmak amacıyla Kâbe'ye hediye edilen sığır, deve, davar, koyun ve keçi gibi dinen kurban edilmeleri caiz olan hayvanlara belirlemek amacıyla hayvanın vücudunda kesik oluşturularak yapılan işaretlemelere verilen isimdir.⁶¹ Hayvanların özellikle haram ayların dışında Kâbe'ye gönderilmesi esnasında onların can güvenliğini korumak için boyunlarına kılâde/taklîd ve iş'âr ismi verilen işaretleme yapılırdı. Kılâde hedy için satın almak

süre gelen bir usuldür. Detaylı bilgi için bk. Bor, *Kur'ân'a Göre Hayvan Hakları*, 117-118; Keskin, "Hayvan Hakları Bağlamında Model İnsan Olarak Hz. Peygamber", 1/344.

59 Müslim, *Sayd*, 12, (No: 1956); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/204 (No: 12161); Buhârî, "Zebâih", 25 (No: 5513); İbn Mâce, "Zebâih", 10 (N: 3186).

60 Tirmizî, "Et'ime", 4 (No: 1480); İbn Mâce, "Zebâih", 10 (No: 3185).

61 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hdy", 15/358; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "hdy", 40/290; Detaylı bilgi için bk. Salim Öğüt, "Hedy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).17/156.

veya ayrılmak suretiyle belirlenen bir hayvanın kurbanlık olduğunu göstermek için boynuna örülmüş ip, nal vb. şeylerin asılmasıdır. Kılâde de hayvanlara zarar vermeksizin işaretleme yapılırken iş'arda hayvanın bedenine kesik atılır. Kılâde ve iş'ar ile Allah'a kurban olarak belirlenen hayvanların hırsızlıktan korunması ve ihtiyaç sahiplerinin o işaretlemeler üzere kesim sırasında hazır bulunarak hisselerine düşeni almaları sağlanmaktaydı. Kur'ân, işaretlemenin güvenlik amaçlı yapıldığını ifade etmektedir.⁶²

Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in iş'âr yaptığına dair bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin detaylı bir şekilde isnad ve metin yönünden değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.1. İş'âr Uygulaması Hakkındaki Rivâyetler

Öncelikle belirtelim ki Hz. Peygamber'in iş'âr yapılmasını emrettiği ya da tavsiye ettiği yönünde sözlü bir ifadesi kaynaklarımızda yer almamaktadır. Fakat Allah Rasûlünün iş'âr yaptığını bildiren bazı rivayetler söz konusu olup bunlar dört ayrı sahabîden nakledilmektedir.

- 1- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى وَابْنُ بَشَّارٍ جَمِيعًا عَنِ ابْنِ أَبِي عَدِيٍّ قَالَ ابْنُ الْمُثَنَّى: حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِيٍّ عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي حَسَّانَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ صَلَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الظُّهْرَ بِذِي الْحُلَيْفَةِ ثُمَّ دَعَا بِنَاقَتِهِ فَأَشْعَرَهَا فِي صَفْحَةٍ سَنَامِهَا الْأَيْمَنِ وَسَلَّتِ الدَّمَ وَقَلَّدَهَا نَعْلَيْنِ ثُمَّ رَكِبَ رَاحِلَتَهُ فَلَمَّا اسْتَوَتْ بِهِ عَلَى الْبَيْدَاءِ أَهَلَ بِالْحَجِّ

1- Abdullah b. Abbâs'ın (öl. 68/687) şöyle dediği nakledilmiştir: “Hz. Peygamber öğle namazını Zülhuleyfe’de kıldı. Sonra devesinin (getirilmesini) istedi. Onu, hörgücünün sağ tarafından kesici bir şeyle keserek (çizerek) kanı akıtıp (işaretledi) nişanladı. (Sonra) devenin boynuna iki nalın taktı. Daha

62 el-Mâide 5/2, 97.

sonra bineğine (devesine) bindi. Deve, Hz. Peygamber'i, Beydâ mevkisine doğru çıkarınca, o hacca niyetlenip telbiye getirdi.”⁶³

2 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنِ الرَّهْرِيِّ عَنِ عُرْوَةَ بْنِ الرَّبِيعِ عَنِ الْمَسْوَرِ بْنِ مَخْرَمَةَ وَمَرْوَانَ قَالَا خَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ زَمَنَ الْحُدَيْبِيَّةِ مِنَ الْمَدِينَةِ فِي بَضْعِ عَشْرَةِ مِائَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ حَتَّى إِذَا كَانُوا بِبَيْدِ الْخَلِيفَةِ قَلَّدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْهَدْيَ، وَأَشْعَرَ وَأَحْرَمَ بِالْغَمْرَةِ

2- Misver b. Mahreme (öl. 64/683) ve Mervân b. el-Hakem'den (öl. 65/685) şöyle dedikleri rivâyet edilmiştir: “Hz. Peygamber, Hudeybiye anlaşması yılında ashâbından bazılarıyla (110 civarında) Zülhuleyfe'ye geldiğinde kurbanlığın (hedyin) boynuna gerdanlık taktı (taklîd) etti. Daha sonra onu işaretledi (iş'âr yaptı) ve ihrama girdi.”⁶⁴

3 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ حَدَّثَنَا أَفْلَحُ بْنُ حُمَيْدٍ عَنِ الْقَاسِمِ عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ فَتَلَّتْ 3 قَلَابِدَ هَدْيِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ أَشْعَرَهَا وَقَلَّدَهَا أَوْ قَلَّدَهَا ثُمَّ بَعَثَ بِهَا إِلَى الْبَيْتِ وَأَقَامَ بِالْمَدِينَةِ فَمَا حَرَّمَ عَلَيْهِ شَيْءٌ كَانَ لَهُ حِلٌّ

3- Hz. Âişe'den (öl. 58/677) şu şekilde dediği rivâyet edilmiştir: “Allah Rasûlünün kurbanlıklarının kalâidlerini (takılarını) elimle (eğirdim) yaptım. Sonra Hz. Peygamber onları iş'âr yaptı ve taklîd etti. Daha sonra onları

63 Müslim, “Hacc”, 32 (No: 1243); Tayâlisî, *el-Müsne'd*, 4/413 (No: 2819); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 4/146 (No: 2296); Dârimî, “Menâsik”, 68 (No: 1953); İbn Mâce, “Menâsik”, 96 (No: 3097); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 14 (No: 1752, 1753); Tirmizî, “Hacc”, 67 (No: 906); Nesâî, “Menâsikü'l-Hacc”, 63 (No: 2773); Nesâî, “Menâsikü'l-Hacc”, 64 (No: 2774); Nesâî, “Menâsikü'l-Hacc”, 67 (No: 2782); Nesâî, “Menâsikü'l-Hacc”, 70 (No: 2791); İbn Hibbân, *el-Müsne'dü's-sahih*, 9/312 (No: 4000), 9/313 (No: 4001), 9/314 (No: 4002).

64 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 31/243 (No: 18928); Buhârî, “Hacc”, 107 (No: 1694), “Hacc”, 109, “Megâzî”, 37 (No: 4157, 4178); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 14 (No: 1754), “Cihâd”, 168 (No: 2765); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/6 (H.no: 8528); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/176 (No: 13203); Nesâî, “Menâsikü'l-Hacc”, 62 (No: 2771).

babamla Kâbe'ye gönderdi. Hedy kurbanı kesilinceye kadar Allah'ın helal kıldığı hiçbir şey Hz. Peygamber'e haram olmadı."⁶⁵

4 - أَخْبَرَنَا مُجَاهِدُ بْنُ مُوسَى عَنْ هُشَيْمٍ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي حَسَّانَ الْأَعْرَجِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَشْعَرَ بَدَنَهُ مِنَ الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ وَسَلَّتِ الدَّمَ عَنْهَا وَأَشْعَرَهَا

4- Abdullah b. Abbâs'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz. Peygamber bedenelerini (kurbanlıklarını) sağ tarafından iş'âr yaptı. (Sonra) ondaki kanı sildi ve onları işaretledi."⁶⁶

5 - أَخْبَرَنَا عَمْرُو بْنُ عَلِيٍّ قَالَ: أَنْبَأَنَا وَكَيْعٌ قَالَ حَدَّثَنِي أَفْلَحُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْقَاسِمِ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَشْعَرَ بَدَنَهُ

5- Hz. Âişe şöyle demiştir: "(O) Hz. Peygamber iş'âr yaptı"⁶⁷

6 - أَبُو بَكْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْأَسْوَدِ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّهَا أَرْسَلَتْ إِلَيْهَا تُشْعِرُ يَغْنِي الْبَدَنَةَ فَقَالَتْ إِنَّ شَيْئًا إِذَا تُشْعِرُ لِتَعْلَمَ أَنَّهَا بَدَنَةٌ

6- Hz. Âişe'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bedeneler, bedene (kurbanlık) olduklarının bilinmesi için iş'âr yapılır."⁶⁸

Bütün bu rivâyetlerde, Hz. Peygamber'in hedy olarak gönderdiği kurbanlık hayvanlarına veya Hz. Ebubekir ile yolladıklarına iş'âr yaptığı ifade edilmektedir. Bu rivayetlerde genel olarak iş'ârın hem kolye tarzı takıları hem de kanatarak işaretlemeyi içine alacak şekilde mutlak anlamda kullanıldığı görülmektedir. Fakat İbn Abbâs rivayetlerine göre yapılan iş'âr, kurbanlık hayvanların hörgüçlerinin

65 Buhârî, "Hacc", 109 (No: 1699); Müslim, "Hacc", 64 (No: 1321); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 16 (No: 1757); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/382 (No: 10188).

66 Nesâî, "Menâsikü'l-Hacc", 63 (No: 2773); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/353 (No: 1855).

67 Nesâî, "Menâsikü'l-Hacc", 62 (No: 2772).

68 Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/380 (No: 10177); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/176 (No: 13206).

sağ taraflarının hafiften kanatmak suretiyle onlara işaret konulması şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca sahabeden Abdullah b. Ömer'in de Medine'den bir hedy kurbanı gönderdiği, hayvanın hörgücünün sağ tarafını bıçakla çizdiği ve kanını akıtmak suretiyle iş'âr yaptığı kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁹

İş'ârın uygulandığına dair rivâyetler birçok kaynakta yer almakta ve rivâyetlerin isnad açısından sıhhat durumlarıyla ilgili bir tartışma bulunmamakta, nakledilen rivayetlerin meşhur olduğu belirtilerek sahih oldukları klasik hadis kaynaklarında ifade edilmektedir.⁷⁰ Diğer taraftan Hz. Peygamber'in risâletten sonra kılâde uygulamasını terk ettiğine dair bir rivayet de söz konusudur.⁷¹ Fakat İbn Cüreyc'den maktû' olarak nakledilen bu rivâyet, meşhur hadislere muhâlif bilgiler içermektedir. Bundan dolayı da dikkate alınmadığı görülmektedir.

Bâlâda yer alan rivayetlerin delaletlerine dair ise farklı yorumlar ve değerlendirmeler yapılmıştır. Tartışmaların daha ziyade iş'ârın uygulama şekli üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda biz de rivayetlerin yorumlanmasında ortaya çıkan farklı bakış açılarını tetkik edip meselenin vuzuha kavuşmasına çalışacağız.

69 Buhârî, "Hacc", 109.

70 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392), 8/228; Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbih*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed Handâvî (Mekke-Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417), 6/2001.; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/555.

71 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beyrût: Dâru'l-Endülüs, ts.), 1/284. "Hz. Peygamber, İslâm geldiği zaman kalâidi terk etti."

2.2. Ebû Hanîfe'nin Rivâyetlere Yaklaşımı ve O'na Yöneltilen İtirazlar

Pratikte bazı görüş ayrılıkları olsa da sünnetle sabit olduğu gerekçesiyle çoğunluk ulemâ tarafından kurbanlıkların iş'ârı kabul edilmiş, hatta bu uygulama sünnet olarak benimsenmiştir.⁷² Bu görüşü benimseyenler arasında Abdullah b. Ömer'in (öl. 73/692) yanı sıra babası Hz. Ömer'in (öl. 23/643) de olduğu; tâbiûndan Hasan el-Basrî (öl. 110/728), Kâsım b. Muhammed (öl. 107/725 [?]), Sâlim b. Abdillâh (öl. 106/725) ve Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732) gibi kimseler ile İmam Mâlik (öl. 179/795), İmam Şâfiî (öl. 204/820), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm (öl. 238/853) ve Ebû Sevr (öl. 240/854) gibi âlimlerin de yer aldığı görülmektedir.⁷³

Hangi tür hayvanlara, ne yönden iş'âr yapılacağı hususu da âlimler arasında tartışmalıdır.⁷⁴ İş'ârın hedy kurbanı için bir zorunluluk olup olmadığı hususu da ayrıca önem arz etmektedir. İbn Abbâs'tan gelen "İstersen hedyini iş'âr yaparsın istemezsen iş'âr

72 Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i*, 2/162.; Zürcânî, *Şerhu'l-Muvatta*, 4/2/489.; Tirmizî, "Hacc", 67.; İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 4/387; İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 4/382; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/352.

73 İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 4/383; Tirmizî, "Hacc", 67.

74 Detaylı bilgi için bk. İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 2/382; Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, 17/230. Fakihler hörgücün sağına veya soluna iş'âr yapılabileceğini belirtmişlerdir. İbn Ömer ve İmam Mâlik, Muhammed ve Ebû Yusuf şayet sığırın hörgücü varsa iş'âr yapılabileceğini belirtirken, imam Şafii'ye göre hörgücü olsun veya olmasın sığır cinsi hayvanlara iş'âr yapılır. Said b. Cübeyr ise yapılamayacağını belirtir. Davara gelince zayıflığından dolayı böyle bir yaraya dayanamayacağı için iş'âr edilmez. Bu husus genel uygulamanın dışında görülmüştür. Bk. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/118. İmâm-ı Mâlik ve rey ehl-i koyun için taklidi kabul etmemiştir. Ayrıca bk. Karabâğî, *Şerhu'l-Muhtâr*, 1/269.

yapmazsın”⁷⁵ sözü bu işlemin bir vücûbiyyet olmadığını göstermektedir. İş’ârın gerekliliği hususu da ayrıca tartışılan konulardan birisidir. Kaynaklarda iş’ârın nüsük olmadığı belirtilmekte⁷⁶ ve bu durumun iş’ârın terkini gerektirmediği, lakin ifâsının daha faziletli olduğu eserlerde belirtilmektedir.⁷⁷

İş’ârın hem taklîdle (kolye vb. işaretlerle) hem de bıçakla hayvanın sırtının ya da hörgücünün çizilerek kanatılması anlamında kullanıldığını daha önce ifade etmiştik. İş’ârın Hz. Peygamber tarafından yapıldığını bildiren rivâyetler içerisinde ikinci anlamda kullanıldığına yalnızca İbn Abbâs tarikinde vurgu yapılması ama İbn Abbas’ın bunun bir zorunluluk olmadığını beyan etmesi fevkalade önem taşımaktadır. Yani râvî, rivâyetinin bir sünnet olmadığını açıklama ihtiyacı hissetmiş olup bunun Arap toplumunda bir gelenek olduğu için Hz. Peygamber tarafından da uygulandığına işaret etmiş olmaktadır.

Hanefilere gelince cumhur-i fukahadan farklı bir anlayış benimsemişlerdir. Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed (öl. 189/805), iş’ârı da taklîd gibi değerlendirerek meşrû görmüşler,⁷⁸ ancak iş’ârı bir nevi ilâm gibi düşünerek mekruh veya sünnet olarak değerlendirmemişler, sadece mubah olduğuna kail olmuşlardır.⁷⁹ Yine

75 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/177 (No: 13211).

76 Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî İbnü’l-Mülakkın, *Şevâhidü’l-tavzih fi şerhi’l-Câmi’i’s-sahih* (Dımaşk: Dâru’n-Nevâdir, 1429), 12/51.

77 İbn Battâl, *Şerhu’l-Câmi’i’s-sahih*, 4/382.

78 Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Ebü’l-Vefâ el-Efgânî (Karaçi: İdâretü’l-Kur’ân ve’l-ulûmi’l-İslâmiyye, ts.), 2/492.

79 Kâsânî, *Bedâ’iu’s-sanâ’i*, 2/162; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/544; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 5/117; Muhammed Selman Çalıskan, “Kur’ân’ın İkrar Ettiği İbrahimî Bir Hac Geleneği: Kalâid”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 88.

onlara göre iş'âr, haccın özelliklerinden biri değildir ve insanlar onu müsleyle benzediği için terk etmişlerdir.⁸⁰ Ayrıca Ebû Yusuf ve İmam Muhammed, hayvanlara iş'âr yapılmadığı zaman hacca herhangi bir zarar vermeyeceğini dile getirmişlerdir.⁸¹ Ancak bu durumun iş'ârın terkinin gerektirmediği ve ifâsının daha faziletli olduğu eserlerde belirtilmektedir.⁸²

Tahâvî (öl. 321/933) de iş'âr ve terki hususunda Hz. Âişe ve İbn Abbâs'tan gelen haberlerin bu uygulamanın bir nüsük olmadığına delil teşkil ettiğini belirtir ama Hz. Peygamber'in uygulaması sebebiyle mekruh görülemeyeceğini de ilave etmektedir.⁸³ İş'âr uygulaması, özellikle Ebû Hanîfe'nin bu konuya yaklaşımı sebebiyle kaynaklarda ihtilafli konuların içinde yer almıştır. Hadisçi olsun fıkıhçı olsun bizatihi iş'ârın yapılmasına karşı çıkan yegâne âlimin Ebû Hanîfe olduğunu söyleyebiliriz. Hal böyle olunca ona karşı birtakım eleştiriler yöneltmiş, hatta sünneti bilmemekle dahi itham edilmiştir.⁸⁴

2.2.1. Ebû Hanîfe'nin İş'ârı Müsle Gibi Değerlendirmesi ve O'na Yöneltilen İtirazlar

Ebû Hanîfe, hayvanın kanatılmak suretiyle hedy kurbanı oluşunun işaretlenmesini doğru bulmamış ve bunun müsle, yani

80 Alâeddin es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414), 1/400.

81 Şeybânî, *el-Asl*, 2/492.

82 İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 4/382.

83 İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 3/544.

84 İslâm âlimlerinin Sünnet tanımındaki görüş farklılıkları ve özellikle nasıl anlaşıldığı hususu gözden kaçırılmaması gereken bir konudur. Detaylı bilgi için bk. Hikmetullah Ertaş, "Sünnet Vahiy midir?", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 42 (2017), 231.

hayvana işkence olduğuna kail olmuştur.⁸⁵ Onun bu görüşü, İbn Ebî Leyla ile Ebû Yusuf arasındaki tartışmalara yansımış, İmam Şâfiî de hem sahih hadislere hem de cumhurun görüşüne aykırı addederek reddiye de bulunmuştur. Ebû Hanîfe'nin bu çıkışının, dönemin önemli tartışmaları arasına dahil olduğunu, İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye yaptığı reddiye içerisinde yer alması da göstermektedir.⁸⁶

Kütüb-i Sitte hadisçileri arasında Ebû Hanîfe'nin görüşünü gündemine alıp ağır bir şekilde tenkit eden ise Tirmizî olmuştur. İbn Abbas'ın mezkûr rivayetini naklettikten sonra Müslim el-A'rac'ın sahabe ve Şâfiî gibi sonraki nesillerden de ehl-i ilmin iş'ârı sünnet olarak gördüklerine ve uygulamanın da bu yönde olduğuna dikkat çekmekte, değerlendirmesini Vekî' b. el-Cerrâh (öl. 197/812) üzerinden tamamlamaktadır. Tirmizî'nin anlatımına göre Vekî', söz konusu hadisi naklettikten sonra "Bu konuda ehl-i re'yin görüşlerine bakmayın, iş'âr kesinlikle sünnettir ve onların görüşü de bid'attir" demiş, mecliste bulunan bir re'y taraftarının "Rasûlullah iş'âr yapmış ama Ebû Hanîfe bunu müslle olarak değerlendirmiş, nitekim aynı görüş Neha'î'den de nakledilmiştir" deyince Vekî' çok sinirlenmiş ve şöyle demiştir: "Ben sana 'Rasulullah şöyle dedi' diyorum, sen ise Nehaî'nin sözünden bahsediyorsun! Bu ifadelerinden rücu edinceye kadar hapsedilmeyi ne kadar da hak ediyorsun?"⁸⁷

Hicrî ilk üç asır hadis ve fıkıh kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin iş'ârı müslle olarak değerlendirdiği açıkça yer almasına karşın hangi delile dayanarak böyle bir kanaati benimsediğine dair bir ipucuna

85 Ya'küb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Ebû Yûsuf, *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (Kahire: Matba'atü'l-Vefâ, 1357), 136.

86 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/279 (No: 36079); Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Müsned* (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1370), 1/307.

87 Tirmizî, "Hacc", 67 (No: 906).

rastlayamadık. Vekî'nin açıklamasından sanki hükmün kaynağının re'ye dayandığı izlenimi doğmaktadır. Dördüncü asırdan itibaren Ebû Hanîfe'nin görüşünün dayanaklarının neler olduğu üzerinde biraz daha fazla durulduğu görülmektedir. Tahâvî, şöyle diyerek Ebû Hanîfe'yi savunmuştur: “Gerçekte Ebû Hanîfe iş'ârın aslını reddetmedi. Ancak o, yaranın özellikle bıçakla delme esnasında bedenlerin ölmesine sebep olmasından endişe ederek iş'ârın yapılmasını kerih görmüştür. Ebû Hanîfe böyle demekle halkın genelinden bu kapıyı kapamayı istemiştir. Çünkü halk bu konudaki sınırı tam bilemeyebilir. Ama sünneti (uygulamayı) bilen kişiye gelince onun bu sünneti yapmasında bir sıkıntı yoktur.”⁸⁸ Bu bağlamda İmâm Mâtürîdî (öl. 333/944) de Ebû Hanîfe'nin dönemindeki iş'âr uygulamasının hayvanların canını tehlikeye atacak boyuta gelmesinden dolayı onun böyle bir görüşe sahip olduğunu söyleyerek⁸⁹ onu müdafaa etmeye çalışmıştır. Şevkânî (öl. 1250/1834) de İmâm-ı Azam'ın iş'ârı müsle olarak değerlendirdiğini ve hayvana eziyet vereceği için iş'âr hakkındaki uygulamaya muhalefet ettiğini nakletmektedir.⁹⁰ Ancak bazı âlimlerce bu görüşler çok sağlıklı bulunmamaktadır çünkü Ebû Hanîfe'nin görüşü çok net bir şekilde bâb hadislerine muhaliftir.⁹¹

88 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/544.

89 Ebû Mansûr Muhammed b. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426), 1/339. Hanefî eserlerde Ebû Hanîfe'nin döneminde aşırı uygulamalarından dolayı iş'âr uygulamasını uygun bulmadığı belirtilmektedir. Ekmeleddin el Bâbertî, *el-İnâye fi Şerhi'l-Hidâye* (Dâru'l-Fikr, ts.), 3/9.

90 Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/117.

91 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/557. Ayrıca Mübârekpûrî, Tahâvî ve benzerlerinin ifade etmeye çalıştığı görüşlerin sağlıklı olmadığını ifade etmektedir.

Dolayısıyla bu yaklaşımın herhangi bir mazereti de olamaz.

Mübârekpûrî (öl. 1935), Ebû Hanîfe'nin iş'ârı müsle olarak gördüğünü, uygulamayı bidat olarak değerlendirdiğini ve iş'ârın müslenin yasaklanmasından önce yapıldığını söylediğini belirtmiştir.⁹² Aynı şekilde Mübârekpûrî, Ebû Hanîfe'nin iş'ârı müsle olarak değerlendirmesini şöyle yorumlamaktadır: "Ebû Hanîfe'nin iş'ârı müsleye dahil saymasının manası, müsle haramdır dolayısıyla iş'âr da haramdır. Şüphe yok ki bu söz iş'âr hakkındaki bâb hadislerine muhâliftir."⁹³

Ebû Hanîfe'nin iş'ârı müsle olarak kabul etmesini İbn Huzeyme (öl.311/924) sünnetin bilinmemesinden kaynaklı cehaletle nitelendirerek⁹⁴ sert bir eleştiri getirmiştir. Hattâbî (öl. 388/998) ve başka âlimler "İş'ârın müsle olduğunu söyleyenlerin mazereti geçerli değildir. Bilakis iş'âr, dağlamak, hayvanın kulağını alâmet olması için yarmak, bunun dışında kalan damgalamak, sünnet ve hacamat gibidir"⁹⁵ diyerek iş'âr uygulamasının da maslahata binaen yapıldığını ifade etmeye çalışmışlardır.

İbn Battâl (öl. 449/1057) Ebû Hanîfe'nin iş'âr uygulamasının müslenin yasaklanmasından önce olduğuna dair fikrinin bir delile dayanmayan bir hüküm olduğunu, sû-i zanna dayandığını ifade etmiş ve zanlarla sünnetin terkedilemeyeceğini dile getirmiştir.⁹⁶ Aynı

92 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/554; Şâfiî, *el-Müsned*, 1/307.

93 Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/557.

94 Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-'Azamî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 4/153.

95 Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/117; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/544; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/555.

96 İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 4/382.

şekilde iş'ârın müslenin yasaklanmasından önce olduğuna dair görüşe İbn Hacer (öl. 852/1449), şu şekilde itiraz etmiştir. “Nesh ihtimal üzere olmaz bilakis iş'âr, veda haccı sırasında bizzat uygulanmıştır. Bu da zaman olarak müslenin yasaklanmasından sonradır.”⁹⁷ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin bu düşüncesine çok ciddi tenkitler yöneltmiştir.⁹⁸

Ebû Hanîfe'nin iş'ârı kabul etmeme nedenleri arasında sahabenin bu konuda icmâsının olmadığından hareketle onu mekruh gördüğü belirtilmiştir. Ebû Hanîfe'nin iş'âr hakkında şöyle dediği de kaynaklarda aktarılmaktadır. “Ben iş'ârı kerih görüyorum. Çünkü o (iş'âr) bedenelere ve bedenelerin sahiplerine bir azaptır. Hz. Peygamber'in can taşıyan varlıkların (nişan almada ve atıcılıkta) hedef olarak kullanılmasından ve müsleden nehy etmesinden dolayı (bu böyledir).”⁹⁹ Ali el-Kârî (öl. 1014/1605), Şemmu'l-Avârız isimli eserinde “İş'âr hususunda sahabenin icmâsı sabit değildir. İbrâhim en-Nehaî onu kerih görmüştür. O sahabe dönemini idrak eden kişilerden birisidir. Onun kabulü olmadan icmâ geçerli olmaz”¹⁰⁰ diyerek hem icmânın olmaması hem de İbrâhim en-Nehaî'nin iş'ârı kerih görmesini ön plana çıkarmıştır. İş'âr uygulamasını İbrâhîm en-Nehaî'nin (öl. 96/714) de kerih gördüğüne dair bir rivâyet bulunmasına rağmen¹⁰¹ Hattâbî ve İbn Hazm (öl. 456/1064) kesin bir

97 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/543.; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/555.

98 İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, 4/382; İbn Hacer bu görüşe kesinlikle karşı çıkarak iş'ârın müslenin nehyinden önce olduğunun belirtilmesine karşı çıkmış bunun mümkün olmadığını dile getirmiştir. Çünkü iş'âr vedâ haccında uygulanmıştır. Müslenin nehyi ise vedâ haccından öncedir. Detaylı bilgi için bk. Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 3/555.

99 Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, 17/232.

100 Ali el-Kârî, *Şemmu'l-Avârız*, 1/124.

101 Tirmizî, “Hacc”, 67 (No: 906); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/544; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 5/117.

şekilde sadece Ebû Hanîfe'nin iş'ârı mekrûh gördüğünü belirtmeleri üzerine genel olarak onların bu tespitine uyulmuş ve bu görüş sadece Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmiştir.¹⁰² İbn Hacer: "İnsanın canlıya olan şefkati anlaşılabilir bir durumdur. Hayvanı helâke götürmediği müddetçe yaranın öldürücü olmasından endişe edilmez. Şayet bu durum iş'ârı mekruh gören kişi tarafından -iş'âr yarasının bedeneyi helaka götüreceği şekilde olması durumunda mekruh olabilir demesi gibi- belirtilseydi bu anlaşılabilir bir durum olurdu. Böyle bir ifade maksadı daha iyi açıklardı"¹⁰³ diyerek makul bir çözüm önerisi sunmaya çalışmıştır. Ebû Hanîfe'nin iş'ârı mutlak olarak mekruh sayması sebebiyle mütekadimûn âlimleri onu çok fazla eleştirmiştir.¹⁰⁴

Eserlerde yer alan bilgilere bakıldığı zaman Ebû Hanîfe'nin nesh düşüncesi pek isabetli gözükmemektedir. Bunun yanı sıra Ebû Hanîfe'nin iş'ârı önce kıyas yoluyla müsleye benzettiği ve daha sonra ise müslenin yasaklandığını bildiren hadisleri dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe, İbn Abbas'ın da sözlerinden iş'âr uygulamasının sünnet olmadığı fikrinden hareketle, Hz. Peygamber'in uygulamasını bir gelenek şeklinde değerlendirmiş, bunu müsle olarak görmüş, müslenin yasaklandığını, o halde hayvana eziyet veren bu uygulamadan vazgeçilmesi gerektiği kanaatine vasil olmuştur.

Sonuç

İnsanı ve tüm canlıları yoktan var eden Yüce Allah, kâinatı bir sünnetüllaha göre yaratmıştır. Bunun için insanın dışında birçok canlı Dünyadaki sistemin aslî bir unsurudur. Bu amaçla yaratılan; doğaya ve

102 Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 5/117; Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta*, 4/2/489.

103 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/544.

104 Nemerî, *et-Temhid limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, 17/232.

insanoğluna sayılamayacak kadar faydası olan hayvanların varlığı dünyamız açısından büyük bir öneme haizdir. İslâm'ın iki temel referansı olan Kur'ân ve sünnet'te hayvanların değerli olduklarının belirtildiği, onların hakları konusunda ısrarlı vurguların yapıldığı ve onlara karşı merhametli davranılmasının üzerinde sürekli ikazların olduğu görülmektedir. Kur'ân'da hayvan adını alan surelerin bulunması, farklı surelerde hayvan isimlerinin geçmesi Kur'ân'ın pozitif bakış açısını göstermektedir. Hayvan haklarına Hz. Peygamber'in göstermiş olduğu hassasiyet ise bu anlayışı zirveye taşımıştır. Onun nazarında bu hususun ne kadar önemli olduğuna dair sayısız örnek kaynaklarda yer almaktadır.

Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin iş'ârı mekruh gördüğü, hayvana eziyet saydığı, müse, bidat olarak değerlendirdiği ve Hz. Peygamber'in iş'ârla ilgili uygulamalarının müslenin yasaklanmasından önce olduğuna dair görüşler nakledilmektedir. Hz. Peygamber ve sahabenin iş'âr yaptıklarına dair rivâyetlerden yola çıkarak bunu sünnet olarak nitelemek yerine o günkü toplumun bir örfü olarak tanımlanması ve bu hayvanların mutlaka işaretleme yapılarak insanların faydasına sunulmak istenmesi daha isabetli görülmektedir. Bu yaklaşımın hayvanlara yönelik şefkat ve merhametli davranmayı, onların haklarına saygı göstermeyi ifade eden âyet ve hadislerin ruhuna daha uygun olacağı düşünülmektedir.

Günümüzde hayvan sürüleri olan kimi insanların hayvanlarının bir kulağına kesik attığı ve bunu diğer sürüler arasında kaybolmamaları veya çalınmamaları için yaptıkları, hatta her bir sürünün farklı bir kulak kesigi nişânesi olduğu bilinmektedir. Bu tür uygulamalar da esasen gerçekleştirilme usulü açısından iş'âra benzemektedir. Gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse günümüzde, hayvanların boynuna takılan nişânenin veya sırtına

sürülen boyaların kaybolma veya çalınma ihtimaline binaen kalıcı bir iz olmak üzere iş'ârın yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla belirli bir maşlahata menut olan bu uygulamanın sünnet kapsamına değerlendirilmemesi dönemin örfi olarak nitelendirilmesi daha isabetli olacaktır. Bu nedenle de İmam Ebû Hanîfenin iş'arı müsle olarak nitelendiren söylemleri sünnete karşı yapılmış bir ifade değil, toplum tarafından benimsenen iş'ar uygulamasına yönelik bir değerlendirme olarak nitelendirilebilir.

Kaynakça / References / المصادر

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn. *Şemmu'l-Avârız fi Zemmi'r-Revâfiz*. thk. Mecîd el-Halîfe. 1 Cilt. Merkezü'l-Furkân, 1. Basım, 1425.
- Armutak, Altan. "İslâm Dini Kutsal Kitabında Hayvan Hakları". *İstanbul Üniv. Veterinerlik Fakültesi Dergisi* 34/1 (2008), 57-66.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetü'l-kârî fi şerhi sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *Avnü'l-Ma'bûd*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.
- Bâbertî, Ekmeleddin el. *el-Înâye fi şerhi'l-Hidâye*. 10 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuabü'l-İmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1423.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Bor, Adil. *Kur'ân'a Göre Hayvan Hakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zahîr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. en-Necât, 1. Basım, 1422.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *Sihâh*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm lil-Melâiyîn, 4. Basım, 1407.
- Çalışkan, Muhammed Selman. "Kur'ân'ın İkrar Ettiği İbrahimî Bir Hac Geleneği: Kalâid". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 73-101.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru'l-Muğnâ, 1. Basım, 1412.
- Demirci, Kadir. "İslam'da Hayvan Hakları". *International Social Sciences Studies Journal* 5/43 (2019), 4793-4807.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Meciyüddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd. *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. Kahire: Matba'atü'l-Vefâ, 1. Basım, 1357.
- Ekinci, Abdürrahim. "Kur'an'da Hayvanların Zikredilmesinin Hikmetleri". *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT* 2/2 (2021), 113-130.

- Ertaş, Hikmetullah. “Sünnet Vahiy midir?” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 42 (2017), 227-243.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Endülü's, ts.
- Görgülü, Ülfet. “İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız”, *Hayvan Etiği Çalıştayı*. ed. M. İhsan Karaman vd. İstanbul: İsar Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik. *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1423.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musanef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi sahihi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Mâ'rife, 1379.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1414.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafa el-'Azamî. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 3. Basım, 1414.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed er-Râzî - Mahmûd Muhammed Tanâhî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî. *Şevâhidü't-tavzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. 36 Cilt. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 1429.
- Karabâğî, Fâzıl Abdülganî el-. *Şerhu'l-Muhtâr*. thk. Abdülkadir Kabdan. 2 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1. Basım, 1438.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'iu's-sanâ'i fi tertibi's-şerâ'i*. 7 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1406.

- Keskin, Yusuf Ziya. "Hayvan Hakları Bağlamında Model İnsan Olarak Hz. Peygamber", *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*. ed. Cevdet Kabakcı vd. Kahramanmaraş, 2018.
- Makdisî, Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 20 Cilt. Dâru'l-Felâh, 1. Basım, 1437.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403.
- Martı, Huriye. *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. el-. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn el-. *el-Hidâye*. thk. Tallâl Yusuf. 4 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mübârekpûrî, Ebû'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nemerî, Muhammed b. Abdilberr en-. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Muhammed el-Ulvî - Muhammed Abdulkebir el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâratü Umûmi'l-Evkâf, 1387.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî en-. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî en-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmünim Şiblî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Minhâc*. 18 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392.
- Öğüt, Salim. "Hedy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/156. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Semerkandî, Alâeddin es-. *Tuhfetü'l-fukahâ*. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1414.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *el-Müsned*. 2 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370.

- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *Neylü'l-evtâr*. thk. Isâmeddîn es-Sebâbitî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1413.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Asl*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 5 Cilt. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım Müsni'dü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420.
- Tayâlisî, Ebü Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1. Basım, 1419.
- Tîbî, Abdillâh b. Muhammed et-. *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed Handâvî. 13 Cilt. Mekke-Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1417.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebe, 2. Basım, 1395.
- Yılmaz, Fethullah. "Ekolojik Denge Bağlamında Hz. Peygamber'in Sünneti İle Hayvan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin Karşılaştırılması". *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14-26.
- Zebîdî, Murtazâ ez-. *Tâcü'l-'arûs*. 40 Cilt. Dâru'l-Hâdiye, ts.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-. *Şerhu'l-Muvatta*. thk. Tahâ Abdurrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1. Basım, 1424.